श्रीः

अथ

श्रीमज्जनेश्वरीदेव्याः

संक्षिप्त-जीवनचरित-वर्णनात्मकम्

खण्डकाव्यम्

अधिमिथिलं दरभङ्गामण्डलान्तर्गत हाटीतप्पान्तर्गत (ढङ्गा·)

हरिपुर-ग्रामवासि-नन्दलालशर्म्म-तनुजन्मना झोपाह्व-

म० म० श्रीमुकुन्दशर्म्मणा निर्म्मितम्

तदेतत्काशिकचौखम्बा संस्थानाधिपतिना

श्रीजयकृष्णदास हरिदासगुप्तेन स्वीये

"विद्याविलास" नाम्नि मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

अथ समर्पणम् ।

तत्रादौ कतिपये श्रीमज्जनेश्वरीकीर्त्तिश्लोकाः ।

अथ सनातनधर्म्मरिरक्षिषा-
परवशः (१)श्रुतिवर्णितसत्कथः ॥
खखवसुक्षिति (१८००)शा०क उश(२)त्तमो
ऽधिविधि(३)पौषसिते द्विज(४)पुङ्गवः ।
सुबुध-राज-महेश-कुलेऽ(५)मलेऽधिमिथिलञ्जनिमाप जनेश्वरः ।
नृपति(६)सूनुसुतोऽवनतप्रजोऽखिलमहीसुरपुङ्ग(७)वहृद्गतः ॥ १ ॥ २ ॥
(युग्मम्) (८)

---

(१) श्रुतिषु जनानाङ्कर्णेषु । पक्षे वेदेषु । वर्णिता सती साध्वी कथा यस्यसः । "वेदे श्रवसि चश्रुतिः" इत्यमरः ॥

(२) उशत्तमः कमनीयतमः प्रकृतो जनेश्वरो-विष्णुश्च । तथाच श्रीमद्भागवते—"ऋषिभिर्याचितोभेजे नमवं पार्थिवं वपुः । दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः" (१-३-३) इति । स प्रसिद्धः । "वश् कान्तौ" (अ० प०) बाहुलकात्कर्म्मणि लटः शता सम्प्रसारणञ्च (पा० ६।१।१६) ततोऽतिशायने तमप् (पा० ५।३।५५) ॥

(३) द्वितीयायाम् । "तिथीशावह्निकौ०" इत्येवं ज्यौतिषे । "कः प्रजापतिरुद्दिष्टः" इत्येकाक्षरीकोषेच ॥

(४) श्रोत्रिय-ब्राह्मणरूपः ।

(५) सुरत्राभिपूजितेऽर्थेवर्त्तते प्रसिद्धे-शोभनेवा । बुधराजेति षष्ठीतत्पुरुषः । कर्म्मधारयश्च । तत्राद्ये श्रेष्ठार्थको राजशब्दो द्वितीये तु नृपतिर्म्मिथिलेश्वरः । समासान्तष्टच्प्रत्ययः । (पा० ५।४।९१) टिलोपश्च (पा० ६।४।१४४) । खण्डबलाख्यं हि तच्छ्रोत्रियकुलं लोकेऽभिपूजितं प्रसिद्धञ्च मिथिलायाम् ॥

(६) महाराज-(रुद्रसिंह)-कुमार बाबूलेत्रेश्वरसिंहस्य पुत्रः ॥

(७) अखिलाः समस्तायेमहीसुरपुङ्गवा ब्राह्मणश्रेष्ठास्तेषां हृद्गतः प्रेयान् । "समस्तनिखिलाऽखिलानि निःशेषम्" । इति । "द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । "विप्रश्च ब्राह्मणः" इति । "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि-श्रेष्ठार्थगोचराः" इतिचामरः ॥

(८) तथाचोक्तम्—

"द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकम् ।
कलापकञ्चतुर्भिः स्यात्कुलकन्तु ततः परम्" ॥

इति । अस्य वाक्यपूर्त्तावितिशेषः ॥

स पितरञ्च(१)यविरम पठञ्छ्रुतिन्त्वथ तदर्थसमर्थनतो(२)गुरुम् ।
तदनु(३) तत्कृतितोऽखिलबान्धवान्त्रिपुगणांश्च नयेन(४) बलेन च ॥३॥
प्रकृतित:(५) स शिविं बलतोबलं(६) वचनतोज(७)नकं नयत: (८)कविम् ।
अनुचकार चकार रिपोर्बलं निरधिकं सहसैव सदैव हि ॥ ४ ॥
व्रतपर: (९)स उशत्तम(१०)पादयोर्न्यधित सर्वकृतीर्जनताप्रिय: ।
श्रितजनेषु(११)सुरद्रु(१२)रनुद्रुतोऽर्थिनिवहेन बुधैरथ साधुभि: ॥ ५ ॥
अयमुशत्तमपादसरोरुहेऽनवरतं भ्रमरायित(१३)सन्मना: ।
पितृनिदेशत(१४) एव निजञ्जनु: सफलयन्यमियाय(१५) स विश्रुत: ॥
श्रीमत्खण्डवलाकुलाम्बुधिसमुद्भूतोयशश्शोचिषा ।
सम्राट्सूर(१६)समेधितेन सहसा लोकान्तरं भासयन् ॥

---

(१) "सर्वतोजयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्" इति हि नीतिगी: । अन्वि-च्छेत् आकाङ्क्षेत ॥

(२) विद्याप्रदम् । गीष्पतिं (बृहस्पतिं च) । "गुरुर्गीष्पतिपित्राद्यावि-"त्यमर:॥

(३) श्रुत्यध्ययन-तदर्थावगमानन्तरं, तत्कृतितस्तदर्थानुष्ठानेन । अत्र सार्ववि-भक्तिकस्तसि: । (पा० ५।४।४४ वा०) एवमग्रिमश्लोकेऽपि बोध्यम् ॥

(४) नीत्या । "अथनयोनीतिद्यूतविशेषयोरि-"ति मेदिनी ॥

(५) सदयस्वभावेन । शिविं तन्नामानं राजानं भारतादिप्रसिद्धम् । स हि शर-णागतं (स्वोत्सङ्गपतितं) कपोतरूपिणन्धर्म्मं श्येनरूपादिन्द्रात्स्वमांसदानेन ररक्षे-ति!कथानकन्तत्र २ वर्णितम् ॥

(६) बलभद्रम् ॥ (७) राजर्षिं श्रुतिप्रसिद्धम् ॥

(८) भार्गवम् । (शुक्राचार्य्यम्) "उशनाभार्गव: कविरि-"त्यमर: ॥

(९) ब्रह्मचर्य्यव्रतपरायण: ।

(१०) उशत्तमोविष्णुस्तस्य ।

"यत्करोषिं यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ १ ॥"

इतिभगवद्गीताम्नानात् ॥

(११) आश्रितवर्गेषु । (१२) कल्पवृक्ष: । यथाकामप्रदत्वात ॥

(१३) भ्रमरायितं भ्रमरवदाचरितं सद्विशुद्धम्मनो यस्य स: ॥

(१४) पित्राज्ञयैव । सार्वविभक्तिकस्तसि: । (पा० ५।४।४४ वा०) "अववाद-स्तु निर्देशोनिदेश: शासनञ्चस: । शिष्टिराज्ञा चे-"त्यमर: ॥

(१५) सङ्गत: । "इण् गतौ" (अ० प०) लिट् ॥

(१६) सम्राडेवसूर: सूर्यस्तेन (तत्सत्कृतिद्वारा) समेधितेन सर्वैर्वर्द्धितेन यशो-रूपेण शोचिषा प्रकाशेन । सहसा-अतर्कितर्य्यथास्यात्तथा । लोकान्तरमन्यलोकम् । (देशान्तरमपि) "मयूरव्यंसकादिश्चात् (पा० २।१।७२) नित्यस्तत्पुरुष इत्यन्यश-ब्देन विग्रह: । "अविग्रहोनित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोवे"ति व्याकृतिविदां राद्धान्त: । यद्वा कोकानामन्तरमेवान्तरमन्तरङ्गं (मन:) भासयन्दीपयन् । पक्षे आह्लादयन् । "भा-

ज्ञातीनाप्नतमान्प्रजाश्च सुखयन्विद्वत्सु बद्धादरः ।
श्रीलक्ष्मीश्वरसिंहभूपतिरभूद्वैदेहभूमौ(१)शशी ॥ ६ ॥ ७ ॥

(युग्मम्)

सम्राजः (२)प्रति संसदि प्रमुखता यस्यातिशस्याऽभवत् ।
लोकोद्धारकृते, ऽनृते न हि मनः स्वप्नेऽपि, सोऽपान्निजम् ॥
पितृव्यात्मजमात्मजीकृतमुदञ्चत्प्रज्ञमाज्ञाकरम् ।
विद्यासु(३)प्रवणं जनेश्वरममुं कृत्वा गतः स्वः (४)स्वयम् ॥ ८ ॥
अथ पितृकारितनगरीं "वरगोरिया"ऽऽख्यां निवासयोग्यां (५)स्वाम् ।

सुदीप्तौ" (भ्वा० आ०) ण्यन्तादत्रपरस्मैपदम् लटः शता ॥ अत्रहि "सौरम्प्रकाशमासाद्य चन्द्रः सङ्काशते दिवि"ति हि ज्यौतिषसिद्धान्तोऽनेन दर्शितः ॥ "रोचिश्शोचरुभे क्लीबे प्रकाशोद्योत आतपः" । इति । "सूरसूर्याऽर्यमाऽऽदित्यद्वादशात्मदिवाकरा" इति । "अतर्किते तु सहसा" इति । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाऽवधिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे-"तिचामरः ॥

(१) मिथिलायाम् ॥

(२) अत्र प्रतिशब्दः प्रतिनिधौ कर्म्मप्रवचनीयः । (पा० १।४।९२) तद्योगे च पञ्चमी (पा० २।१।११) तथा चामरः "प्रतिः प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः" इति ॥ इत्थञ्च सम्राजः प्रतिनिधेर्लार्डमहोदयस्य संसदि समितौ (कौन्सलपदाऽभिधानायां सभायाम्) यस्य श्रीश्मल्लक्ष्मीश्वरसिंह-वीरविक्रान्तस्य प्रमुखता सभ्येषु प्रथमता श्रेष्ठता वाग्मिता वा । (प्रकृष्टं मुखं यस्य तस्यभाव इति व्युत्पत्तेः) अतिशस्या सर्वतः प्रतिविशिष्टेति स्तोतव्या अभवत् । "शंसुस्तुतौ" महार्थे क्यप् । नलोपः । "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः । "प्रमुखः प्रथमे श्रेष्ठे" इति तु मेदिनी ॥

(३) चतसृष्वान्वीक्षिक्यादिषु धर्म्मस्थापिकासु । तथाचोक्तम् "आन्वीक्षिकी-त्रयीवार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याह्येताश्चतस्रश्च धर्म्मसंस्थितिहेतवः ।" इति । तत्रान्वीक्षिकी-गौतमादिप्रणीता तर्कविद्या । तथाचामरः "आन्वीक्षिकीदण्डनीतिस्तर्कविद्या-ऽर्थशास्त्रयोः" इति । त्रयी ऋग्यजुः सामेति लक्षणत्रयलक्षिता वेदाः ४ "स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी" इत्यमरेणापि लक्षणत्रयलक्षिता वेदा इत्येवमथर्वणस्यापि क्रोडीकारः क्रियते । तत्रापि हि लक्षणात्रयलक्षिता एव मन्त्रा आम्नायन्ते । वार्त्ता इतिहासपुराणादिका इति कश्चित् वृत्तिरेववार्त्तेतिवयं, वृत्तिश्च "स्त्रियांकृषिः पाशुपाल्यंवाणिज्यञ्चेतिवृत्तयः" इत्यमरोक्ता शाश्वतीदण्डनीतिरर्थशास्त्रम् बृहस्पत्यादिप्रणीता । अर्थस्यभूम्यादेः शास्त्रमित्युक्तामरविवेके महेश्वरः प्राह ॥

(४) "स्वः स्वर्गेपरलोके चे"-त्याभिधानिकाः प्राहुः । तत्र स्वर्गोनाम। सुखविशेषप्रापको देवलोकविशेषः । तथाचाहुरभियुक्ताः—

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतञ्चतत्सुखं स्वः पदास्पदम् ॥ १ ॥"

इति । तद्गमयतीतिस्वर्गः । गमेर्डः (पा० ३।२।४८ वा०) ॥

(५) आत्मीयाम् । "स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियान्धने" इत्यमरः ॥

श्रीमत्ये–"करदेश्वर"–शुभाभिधं स्वात्मजे (१)ददौ प्रीत्या ॥ ९ ॥
निजवासाय ततोऽन्य(२)द्गव्यूति(३)भुवं विलङ्घ्य (४)सुषमर्द्धि ।
पुष्करणीत्रयसहितं स्वाराममचयाश्चितजनानन्दम् ॥
निर्म्माप्याऽत्रान्तेवसद्भिः (५)समेतान् ।
वेद–न्याय–व्याकृति–ज्यौतिष–ज्ञान् ॥
विप्रा(६)न्वृत्त्याऽऽस्थाप्य विख्यातकीर्त्तीन् ।
लेभे ख्यातिं श्रोत्रियानप्यदभ्रान् (७) ॥ १० ॥ ११ ॥ (युग्मम्)
देवीपुरस्यँत्प्रवदन्ति लोका नेदीय(८)यसी यस्य नदी सुपुण्या ।
लान्तो(९)क्लीयम्मलमत्रस्नातान्दद्भ्रे(१०)तथाऽऽख्याङ्कमलेति(११)हृद्याम् १२
पारेऽथ तस्याः सुबुधैर्नमस्या सच्छ्रोत्रियाणां वसतिःसुखोया(१२) ।
"उजान"–नाम्ना, ऽतिपुनीतभूमिस्तस्यां बभूवाऽप्रतिमोगुणौघैः ॥

---

(१) अत्र "समब्राह्मणे दानम्" इतिवत्सम्प्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षेति केचित् । वस्तुतस्तुनायं सम्प्रदानम् । ततोऽत्रसमर्पणमात्रन्ददात्यर्थः । तथाच कर्म्मद्वारा क्रियाधारेऽस्मिन्नधिकरणतैव युक्तेति बोध्यम् । अत्रकर्त्ता पूर्वतोऽनुवृत्तोजनेश्वरएव॥

(२) स्थानम् । यच्छ्लोका देवीपुरम्प्रवन्दतीति १२ तमश्लोकोक्तम् ॥

(३) अत्रमध्यमपदलोपी समासः । गव्यूतिर्मिता चासौ भूरित्येवम् "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" इत्यमरः ॥

(४) अतिशोभनम् "सुषमा परमा शोभे"–त्यमरः ॥ व्यधिकरणपदोऽत्र बहुव्रीहिः॥

(५) शिष्यैः । सङ्गतान् "छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये" इत्यमरः ॥

(६) विप्रा वेदविदः । "वेदाभ्यासाच्च विप्रः स्यादि–"त्यभिधानात् । वृत्त्या–यथोचितजीविकादानेन । "वृत्तिर्वर्त्तनजीवने" इत्यमरः ॥

(७) बहून् । "अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः ॥ अस्यापि वृत्त्याऽऽस्थाप्येत्यनेनैवान्वयोऽपि शब्दबलात् ॥अदभ्रादिशब्दा विशेष्यनिघ्ना इति पुंस्त्वेनात्र निर्द्देशः कृतः ।

(८) अतिशयेनान्तिकस्था । (अत्यासन्ना) अत्रान्तिकशब्दादतिशायन ईयसुनि (पा० ५।३।५७) "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ" (पा० ५।३।६३) इतिप्रकृतेर्नेदादेशे टिलोपः । (पा० ६।४।१५५) ॥ उगितश्चान्ङीप् (पा० ४।१।६) ॥

(९) "ला आदाने" (अ० प०) ततोवर्त्तमाने (पा० ३।२।१२३) लटः शता (पा० ३।२।१२४) बोध्यः ।

(१०) स्नातेः कर्त्तरिलटः शता बोध्यः ।

(११) हृदयस्य प्रियामित्यर्थे (पा० ४।४।९५) यति प्रकृतेर्हृदादेशः । (पा० ६।३।५०) टाप् ।

(१२) "उद्याने"ति गुरुमध्याक्षरोच्चारणं जनसाधारणस्य दुःखाकरमितीत्थमियं सुखोया भवति । तथाचेदम्प्राकृतन्नाम । अत्र "क-ग-च-ज-त-द-प-य-वा-मानां प्रायोलोपः" इतिकात्यायनप्राकृतसूत्रेण दलोपे यस्यस्थानेजः स्मर्यते प्राकृते, चत्वारिंशताक्षरैरेवतत् सिद्धेः प्राकृतमञ्जर्याम्मुम्बईमुद्रितायां स्पष्टीकृतम्भूमिकायामस्माभिः । अत्रच

सच्छोत्रियोदरिहरान्वितरत्नवल्ली(१)-
भूष्योऽन्वयेन(२) ननु काश्यप, उग्र(३)मूर्त्तिः ॥
झोपा(४)भिधः श्रित(५)हरिर्विबुधाधिवासः ।
गोवर्द्धनोदिविषदर्च्चनलब्धकीर्त्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ (युग्मम्)

"वदः सुपि क्यपूच" (पा० ३।१।१०६) इति कर्मणि क्यपि सम्प्रसारणगुणाभावौ । प्रकृत्यादित्वाच्च (पा० २।३।१८ वा०) तृतीया ॥ प्रकारित्वन्तृतोयार्थः ।

"प्रकृत्यादिगणाज्जाता तृतीया तु तदात्मताम् ।
अवच्छेदकताबुद्धिप्रकारित्वादि संशति ॥ १ ॥"

इतिहर्युक्तेः ॥

(१) दरीकन्दरा "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" इत्यमरः । तां हरन्ति निवासाय स्वीकुर्वन्तीति दरिहराः । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" (पा० ६।३।६३) इति ह्रस्वः । पर्वतकुहरवासिनः सिंहसर्पाद्यास्तैरन्वितान्यनुगतानि (सङ्गतानि) रत्नानि वल्योलताश्चतैर्भूष्योऽलङ्कारार्हः । पक्षे "दरिहरे रतौली"ति तदभिजनाख्या मैथिलपञ्जीप्रसिद्धाऽस्यैव प्राकृती, तया भूष्य इत्यर्थः । "हृञ्हरणे" (भ्वा० उ०) हरणं प्रापणं स्वीकारस्तेयञ्चाशनञ्चेति वृत्तिकृतः प्राहुः । अत्र तां हरन्तीतिअर्थप्रदर्शनन्न तु विग्रहः । साधनं तु कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यचि (पा० ३।१।१३४) गङ्गाधरादिवद्बोध्यम् । "भूषअलङ्कारे" (भ्वा० चु० प०) ततः कर्म्मणि अर्हार्थेण्यत् । (पा० ३।१।१२४) ॥

(२) अन्वयेन काश्यप इति "गोत्रेण गार्ग्य" इति वत्प्रकृत्यादित्वा–(पा० २।३। १८ वा०) दभेदे तृतीया धान्येन धनवानितिवत् । काश्यपगोत्र इतितदर्थः ॥ गोवर्द्धनो गिरिरप्यन्वयेन काश्यप एव । "कश्यपात्सकलं जगत्" इतिस्मरणात् । अतएव नन्वित्यवधारणार्थेऽत्र प्रयुक्तः । "सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इति । "प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु" इतिचामरः ।

(३) शिवमूर्त्तिः । प्रशान्तस्वभाव इतियावत् । पक्षे रौद्र–(भयानक) मूर्त्तिः । "उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः ।" इतिशिवपर्यायेऽमरः । एवम् "रौद्रंतूग्रमि"तिभीषणपर्यायेऽपि ॥

(४) उपाध्यायोपनामकः । "झा" इत्यपभ्रंशोऽतिपरोक्षवृत्तिः । सचायं परोक्षवृत्ति–प्रत्यक्षवृत्ति–भ्यां निर्वाच्य इतिनैरुक्तसमयः ॥ तथाच "उज्झाअ" "ओझा" इतिपरोक्षवृत्ती । प्रत्यक्षवृत्तिश्चोपाध्यायशब्द इति बोध्यम् ॥

(५) श्रितहरिरित्यादि विशेषणत्रयं श्लिष्टम् । यथा–श्रितः सेवितोहरिर्विष्णुर्येन सः । गिरिपक्षेतुश्रित आश्रितो (न्युषितो) हरिः श्रीकृष्णोयत्रसः । श्रिताः न्युषिता हरयो यत्रसः । विशिष्टानां बुधानां पण्डितानां विबुधानान्देवानाञ्चाधिवास आश्रयः । इत्युभयत्र क्रमेणान्वितम् । यद्वा विबुधानधिवासयति प्रतिष्ठापयतीति विबुधाधिवासः । अयं हि विद्वत्प्रकण्डं वैयाकरणआसीदिति बोध्यम् । दिविषदान्देवाना–(तत्कर्तृकेन तत्कर्मकेन वा) अर्चनेन पूजनेन हेतुना लब्धा कीर्त्तिर्जगद्वन्द्यता (भगवद्हस्तावलम्बनाश्रयजनिता) इतिगिरिपक्षे । प्रकृतपक्षे कीर्त्तितुल्या(तत्प्रतिकृतिः) श्रीमज्जनेश्वरीदेवी येन सः । अत्र पक्षे इवार्थे प्रतिकृतिरूपे विहितस्य कनः (पा०

अथास्य महिला(१) गुणौर्बुधनुतैः प्रशस्याऽसमा ।
रसक्षितिवसुक्ष्मा-(१८१६)-मित असूत शा० केऽमला ॥
इलेव(२) रवि(३)सत्तिथा-वधिसहस्यकृष्णो(४)रमाम् ।
परेशिकृपया सुतां सुसमये लसत्सद्गुणाम् ॥ १५ ॥
गते (५)बहुतिथे दिने जनपतिः (६)समुद्वाह्य(७) ताम् ।
निनाय निजमन्दिरे विविधचित्रभूषान्विते ॥
विलासबहुले (८)ततोऽभवदतीव कौतूहलम् ।
विदुद्भिरथ दम्पती अलमकारिषातां शुभैः(१०) ॥ १६ ॥
बहुदिनानि समुष्य (११) निजालयेऽभवदमुष्य मतिः पितृसम्मतम् ।
सव(१२)मथाधिगयं चरितुं मुदा वनितया च तयाऽति समृद्धिभिः ॥ १७ ॥
परिजनाश्च समेत्य सुसङ्गताः पुरजना अपि केचन सद्धियः ।

६।३।९१) "लुम्मनुष्ये" (पा० ५।३।९८) इति लुप् बोध्यः ॥ इयं हि तस्य कीर्त्तितु ल्या लोके ख्यातिकर्यभवदिति व्यक्तम् ॥

(१) स्त्री (धर्मपत्नी) "स्त्रीजोषिदबला जोषा × × × वनितामहिलासथा" इत्यमरः । महेः पूजनार्थात् (भ्वा० प०) कर्म्मणि इलच्प्रत्ययऔणादिकः । मह्यते पूज्यतेऽसौ गुणैरिति महिला ॥

(२) इला-पृथ्वी । "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इतिभूमिपर्यायेऽमरः । सा यथा रमां लक्ष्मीं सीतामसूत । "राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इतिमहाल-क्ष्मीमुपक्रम्य विष्णुपुराणवचनात् ॥

(३) सप्तम्याम् । (४) पौषकृष्णपक्षे ।

(५) बहुसंख्याके । अत्र बहुशब्दोयं संख्यावाचित्वात् (पा० १।१।२३) पूरणे-ततो विहिते डटि (पा० ५।२।४) तिथुगागमः (पा० ५।२।५२) ॥

(६) जनेश्वरः ॥

(७) अत्रोद्वाहस्य सम्यक्त्वं कुलगौरवात्सुमुहूर्तादिलाभाच्चेति बोध्यम् ॥
कन्या वैमिराजकुलीयैः पितृकुलादन्यत्र नीत्वा प्राय उदूह्यते ॥

(८) विलसन्त्येभिरिति विलासानि प्रमोदाधायकानि (सुखातिशयसाधनानि) वस्तूनि बहुलानि प्रचुराणि यस्मिंस्तस्मिन् । अस्य निजमन्दिर इति विशेष्यं बोध्यम् राजदन्तादित्वात् (पा० २।२।३१) बहुलशब्दस्यात्र परप्रयोगः । "अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः ॥

(९) उत्सवातिशयः । हर्षातिशयो वा ॥ कुले परम्परायातमङ्गलं वा । तथा चामरमेदिन्यौ "कौतूहलं कौतुकं स्यात्कुतुकञ्च कुतूहलम् ।" इति । "कौतु-कन्त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्म्महर्षयोः । तथा परम्परायत-मङ्गले च कुतूहले" इति ॥

(१०) दूर्वाक्षतादिभिर्म्मन्त्रपूतैरलमकारिषातामलङ्कृतौ । कर्म्मणि लुङत्र ॥

(११) संवासं विधाय । (१२) यज्ञम् । "यज्ञः सवोऽध्वरोयागः" इत्यमरः ॥

सह निनाय च तान्प्रहृस(१)न्स तान् धृतिमतां स्वपरेति भिदा कुतः ॥११८॥
प्रथमकल्प अनल्पविधिक्रियाः विलिखिताश्च पुरातनपद्धतौ ॥
निजपुरोहितपण्डि(२)ततोऽखिलाः सुसमपादि निजाः परका अपि ॥१९॥
तीर्थब्राह्मणसत्तमाः सुमहिताः(३)सम्भोजितास्तर्पिताः ।
दानैर्नैकविधैरनन्यसुलभै, र्हृष्टा ददुश्चाशिषः ॥
ये के चाऽधिगयं श्रिता उपसृतास्ता(४)नप्यदभ्रा(५)न्मुदा ।
वस्त्रान्नासनसद्धनैः सुवचनैः सन्तोष्य प्रत्यागमत् ॥ २० ॥

इति प्रथमोविश्रमः ॥ १ ॥ ॥

अथ मिथिलेश्वरमहिषीचरणार्चनसत्कृतम्मनः प्रगुणः(६) ।
निजजनरक्षणदक्षः सौभ्रात्रेणाग्रजा(७)र्चने निदधौ ॥ १ ॥
निशान्तं शान्तीनां प्रसवसदनं तीव्रतपसाम् ।
निधिः सौजन्यानामविकलकलानाङ्कुलगृहम् ॥
निधानङ्कीर्त्तीनां शरणमभयन्दुःखितनृणाम् ।
जनेशोनाम्नाऽभूद्गुरुचरणनिष्ठोनर(८)पतिः ॥ २ ॥
यन्दृष्ट्वाऽपि रजस्तमः प्रकृतयः स्वाभाविकीन्दुस्त्यजाम् ।
हित्वा स्वां प्रकृतिं प्रकाममभवन्दान्ताः प्रशान्ताशयाः ॥
भावान्भूमिगतान्हठाद्विदधती स्वच्छानतुच्छानहो ।
राकाचन्द्रिरचन्द्रिका सहचरी यत्कीर्त्तिरुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

---

(१) प्रहृष्टचित्तः ।
(२) सार्वविभक्तिकोऽत्र तृतीयान्तात्तसिः (पा० ५।४।४४ वा०) ॥
(३) अत्यन्तं पूजिताः ।
(४) श्रिता न्युषिता उपसृताः अर्थिभावेनोपेताः ॥
"सृ गतौ" (भ्वा० प०) क्तः कर्त्तरि ॥
(५) बहून् । "अदभ्रं बहुलं बहु" इतिविशेष्यनिघ्नवर्गेऽमरः ॥
(६) प्रगुण ऋजुः । "ऋजावजिह्मप्रगुणौ" इत्यमरः ॥ प्रकृष्टागुणा यस्यसः ।
(७) अग्रजस्य स्वर्वासिमहाराज श्री ५ मल्लक्ष्मीश्वरसिंह–वीरविक्रान्तस्य । श्रीमदेकरदेश्वरसिंहस्य निजसोदर्यस्य च ॥ अयम्भावः । उक्तवीरविक्रान्ते स्वर्गतेऽशरणे इव तन्महिष्यावसुना महोदाराशयेन सर्वात्मना यावज्जीवम्परिचरिते सुबहुसमाः सुखन्तद्भवने न्यूषतुरिति ॥
(८) नरपतिशब्दोऽत्र जहदजहल्लक्षणया प्रजापालकवचनः ॥

असितगरुति (१)राधे (२) राधिकेशप्रियाहे(३) ।
अनलरसनवेन्दु (१९६३)प्रोन्मिते वैक्रमाब्दे ॥
सुकृतशतकपूतः पूतनारे ! मुरारे ! ।
व्रजनृपतिकुमारेत्यालपंस्त(४)न्मयोऽभूत् ॥ ४ ॥

अथ जनेश्वरीवर्णनम्

सीतेवातिदृढा सतीव सरला गार्गीव विद्यावती ।
सावित्रीव नितान्तकान्तहितकृद्भैमीव(५)धैर्यव्रता ॥
शर्म्मिष्ठेव (६)पतिप्रिया व्रजपतेः पत्नीव (७)दाक्षिण्यभूः ।
तैस्तैः श्लाघ्यगुणैर्जनेशमहिला लोकोत्तरैः पूज्यते ॥ ५ ॥
सत्याः पत्या सहैव ज्वलननिपतनं ब्रह्मचर्ये स्थितिर्वा ।
काङ्क्षन्त्या भर्त्तृलोकन्द्वयमिह गदितं पूज्यपादैर्मुनीन्द्रैः ॥
तस्मात्पत्यौ प्रयाते मधुरिपुमयतान्तत्प्रियङ्कर्तुकामा ।
वामाङ्गत्वाद्दधत्ते प्रतिपलममलब्रह्मचर्य्यव्रतानि ॥ ६ ॥
तस्याः संरक्षणे दक्षा दक्षीव पतिदेवता ।
लक्ष्मीश्वरमहीपालपत्नी सम्प्रति राजते ॥ ७ ॥
स (८) तीव्रतैकायनतत्त्वपोषकैः सतीव्रतैः कायनतत्त्वपोषकैः ।
विभाविविभ्राट्क्षितिभृत्परिग्रहो विभाति विभ्राट्क्षितिभृत्परिग्रहः ॥८॥

---

(१) कृष्णपक्षे । "गरुत्पक्षच्छदाःपत्रम्" इत्यमरः । "गरुत्पक्षे तरौ छदमि"-ति-श्लीबकाण्डे बोपालितः ॥

(२) वैशाखे । "वैशाखे माधवोराधः" इत्यमरः ॥

(३) एकादशी बुधवासरे । (४) सायुज्यमोक्षं प्रतिपेदे ॥

(५) भीमराजसुता दमयन्तीव । (६) ययातिपत्नी । (७) यशोदेव ।

(८) औदार्य्यस्य सारल्यस्य वा स्थानम् । "दक्षिणे सरलोदारावि"त्यमरः । दक्षते वर्द्धते ऋज्वाशयत्वादिति दक्षिण इत्यमरविवेके महेश्वरः प्राह । तथाच "दक्ष-वृद्धौ शीघ्रार्थे च (भ्वा० आ०) तत इनन् (उ० २।५३) ॥

(९) स प्रसिद्धः । क्षितिभृतोमहीपालस्योक्तपूर्वश्रीमल्लक्ष्मीश्वरसिंहवीरविक्रा-न्तस्य परिग्रहोधर्म्मपत्नी । "पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिग्रहः" इत्यमरः । सती व्रतैर्विभाति । कथम्भूतैः ? तीव्रतैकायनतत्त्वपोषकैः । व्रतानि हि त्रिविधानि मृदु-मध्य-तीव्राणि । तत्र तीव्रताया यदेकमसाधारणमयनंवर्त्म (मार्गः) तस्य यत्तत्त्वन्त-त्पोषकैः । "अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः" इत्यमरः । एवं कायनतत्त्व-पोषकैः । देहकृशतापादकैः । कठिनैरित्यर्थः ॥ कथम्भूतः क्षितिभृत्परिग्रहः ? विभा... ग्रहः । विशिष्टाभिर्भाभिरतिविभ्राड्यः क्षितिभृद्धिमगिरिः । तस्येव परिग्रहो देहो यस्य सः । "परिग्रहः कलत्रे च" इत्यजयकोशे चाद्देहोऽपिसंगृह्यतेपूर्णैः । स हि परिगृह्यते (ध्रियते) त्वगादि सप्तधातुभिरिति ॥

यस्या यशश्चन्द्रिकया सितीकृते ऽवनीतले हंससमाश्चकासिरे ।
काका अपि, प्रार्थितदानगौरवाद्यया जिता कल्पलता, तया(१)समम् ॥
देवीपुराख्ये निजभर्त्तृनिर्म्मिते स्थाने वसन्ती कमलातटे शुभे ।
अर्थिव्रजान्संस्तुत(२)दानवारिणा सन्तर्पयन्ती न्यवसत्समाः(३)सुखम् ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ (युग्मम्)

इति द्वितीयो विश्रमः ॥ २ ॥ॐ॥

अथ रत्नाब्धिवसुद्मा (१८२९) मिते शकाब्दे समं महाराज्ञ्या ।
अधिमुद्ग(४)लपुरपरिसरममरधुनीं स्नातुमाप्तजनभृत्यैः ॥
निरगान्न्यवसच्चोर्ज्जादिकपुरुफलदे सुमासि सा (५)देवी ।
सुखमब्दकल्पमनघा भागवतं शृण्वती सुधीमुखतः ॥ १ ॥ २ ॥ (युग्मम्)
अधिवसन्तमुसत्तम(७)सेवकैः सुरधुनीपुलिने कृतके(६)तनैः ।
हरिसमर्चनयैधितमानसैरलमकारिषत (८)प्रतिमा हरेः ॥ ३ ॥
तदनु तैर्बहुवाद्यपुरस्सरं भगवतः प्रतिमा भ्रमणाच्छलात् ।
सममनायिषताप्तजनेश्वरीभवनसन्निधिमाशु जयस्वनैः ॥ ४ ॥
श्रुतिसुखं जयशब्दममुं सती भगवतः (९)सहसा ननु शृण्वती ।
प्रणतवत्सलदर्शनलालसाऽभवदसौ कृति(१०)बुद्धिरथार्थिताः ॥
परिजनैस्त उपानयनो(११)न्मुखाः सपदि तत्सविधे समकालयन् ।

---

(१) तया श्रीमल्लक्ष्मीश्वरमहीपालपत्न्या श्री९मल्लक्ष्मीवतीदेव्या । समं सह । "साकं सत्रा.समं सह" इत्यमरः ॥

(२) सम्यक्स्तुतेनार्थिनिवहैः । परिचितेन वा तेषाम् । "संस्तवः स्यात्परिचयः" इत्यमरः ॥

(३) बहुवर्षाणि । अत्र समाश्च समाश्च समाश्चेत्येकशेषोबोध्यः ॥ "हायनोऽस्त्री-शरत्समाः" इत्यमरः ॥ (४) मुङ्गेरनगरोपान्ते । "कष्टहरणी"समाख्ये घट्टे ॥

(५) जनेश्वरी ॥ (६) श्रीमद्भगवदाराधकैर्म्माधवदासप्रमुखैः ॥

(७) श्रीमद्गङ्गातटे कृताऽऽवासैः ॥

(८) अलङ्कृताः । पुष्पाभरणादिभिः सुसज्जिता इतियावत् ॥

(९) अतर्कितव्यँथा स्यात्तथा । "अतर्किते तु सहसा" इत्यमरः । यद्वा हसेन हासेन सहिता "अथोहसः । हासो हास्यञ्च" इत्यमरः । प्रसन्नतमेति यावत् ॥ नन्वित्यनुज्ञायामनुनये वा "प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः ॥

(१०) कुशलबुद्धिः । कृतिनी बुद्धिर्यस्या इति विग्रहे पुम्वद्भावः (पा० ६।३।३४) "कृती कुशल इत्यपि" इत्यमरः ॥

(११) उपानयनमुपायनमित्यनर्थान्तरम् । उपहार इति तदर्थः । तत्रोन्मुखाः साभिलाषाः । "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः ॥ नयतेरयतेश्च तुल्यार्थतया पाणिनीयैः पाठात् ।

नयनगोचरतामुरुभक्तया समवलोकित एष जगन्मथः ॥५॥६॥ (युग्मम्)
विश्वोद्धारकृते य एष भगवान्नानाऽभिधानान्यधात् ।
गाः पातुं वसुदेवसद्मत उपैन्नन्दालयम्मा(१)लयम् ॥
स श्रीमान्प्रण(२)तार्थदो बहुमतो (३) राज्ञ्याऽपि सम्पूजितो-
द्दी (४)नारादिभिरात्मभृत्यनिवहैः(५) सन्तोष्य तेऽ(६)प्यर्च्चिताः ॥७॥
अथ बहुम(७)तश्श्रीमान्गोपालः श्रीजनेश्वरीदेव्या ॥
सादरममुं समर्च्याऽप्रहीनिजाराधनाय प्रतिघ(८)स्रम ॥ ८ ॥
तेऽपिभृशम्परितुष्टा यथागतं स्वाश्रमं ययुर्म्महिताः(९) ॥
सा च तदर्चाप्रसिता(१०)भर्त्तृवियोगाधिमुज्झहौ(११) शन(१२)कैः ॥ ९ ॥
गते बहुतरे घस्रे (१३)माधवे मासि माधवः ।
दासो गोपालदेवस्य ययाचे प्रतिमां हरेः॥ १० ॥
अथाज्ञप्तस्तया शश्वद्वासुदेवाऽभिधोनिजः ।
सेवकः कर्णकायस्थोऽपरान्तान्निरमापयत् ॥ ११ ॥
राजतीं प्रतिमां हृद्यां वितस्तिद्वयसी(१४)ङ्गृहे ।
धार्याङ्गोपालदेवस्य सभूषां(१५) सपरिच्छदाम् ॥ १२ ॥

---

(१) लक्ष्म्या निवासस्थानम् । "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया । इन्दिरा लोकमाता मा" इत्यमरः ॥

(२) प्रणतानाञ्जनानामर्थदश्चतुर्विधपुरुषार्थदाता श्रीमान्गोपालदेवः(श्रीकृष्णः) ॥

(३) सर्वतः प्रतिविशिष्टतयाऽभिमतः । अत्रापिना जनेश्वर्याः ।

(४) दीनारोनिष्कोऽशीतिगुञ्जाभिस्तुलितः सुवर्णः ॥ "असर्फी" पदाभिधानः आदिना कौशेयवस्त्राभरणादिकम् ।

(५) तद्द्वारा । (६) ते साधवोऽपि । वस्त्रादिभिः पूजिताः ॥

(७) प्रसन्नीकृतः । (८) प्रतिदिनम् "घस्रोनिनाऽहनी"त्यमरः ॥

(९) पूजिताः "मह पूजायाम्" (भ्वा० प०) कर्म्मणि क्तः ।

(१०) तत्परा । "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः ।

(११) भगवति तस्मिन्पत्युर्लयस्य पूर्वमुक्ततया तदधिगमे तद्वियोगाधिविनिर्मुक्तियुक्तैव ॥

(१२) शनैः । अद्रुतच्यर्थास्यात्तथा । मन्दम्मन्दमिति यावत् । अत्र स्वार्थेऽकच् (पा० ५।३।७१) प्रत्ययष्टेः प्राग्भवति ॥

(१३) मासकल्पे । घस्रे दिने "घस्रो दिनाऽहनी" इत्यमरः ।

(१४) वितस्तिप्रमाणाम् । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" (पा० ५।२।३७) इति ऊर्ध्वमाने द्वयसच्प्रत्ययः । अत्रसूत्रे "प्रथमश्चद्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौममे"-ति महाभाष्यम् । "टिड्ढे" (पा० ४।१।१५) तिङीप् ॥

(१५) भूषणवस्त्राकल्पादिसहिताम् । परितश्छाद्यत अनेनेतिसंज्ञायां घः (पा० ३।३।११८) "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य" (पा० ६।४।९६) इति छादेरुपधाया ह्रस्वः ।

अथात्तयतृतीयिकाऽभवदमुष्य संस्थापने ।
विनिश्चिततमा समासदद्नेकविद्वद्व्रजः ॥
महे(१) विविधदेशतः, कृतिवरो(२)ऽत्र संकीर्त्तने ।
हरेर्ज्जगति विश्रुतः सपदि रामचन्द्रोऽभ्ययात् ॥ १३ ॥
नानाख्यानवलत्कथानकरसोत्ताना‌ऽऽहतानेकसद्-
गानाह्लादितचेतसोऽमुत उपश्रुत्याथसङ्कीर्त्तनम् ॥
श्रीविष्णोर्यशसोनसोऽभवदुरुप्रज्ञोऽज्ञएवाऽथवा ।
योनस्याद्विवशः पशोरपि(३)मनस्तेनाहृतं व्याहृतैः(४) ॥ १४ ॥
एतस्मान्महतोमहाज्जनमनस्तोषाऽऽकरान्नाभवं-
स्तृप्ताःकेऽपि सचेतसः(५) श्रुतिसुखं श्रोतुं हरेः कीर्त्तनम् ॥
प्राप्तानाप्ततमान्समाच्चर्यदमुष्या बान्धवः श्रोत्रियो-
त्तंसः(६) श्रीगणनाथशर्म्मपदभागध्यक्ष वर्य्यैः कृतेः ॥ १५ ॥
काशीतोऽभ्यागतस्य प्रथितगुणगणस्यार्च्चने रामचन्द्र-
स्यासन्त(७)स्याऽतिथेयी(८)करणपटुरिति प्रेरितोऽध्यक्षवर्य्यैः ॥
सर्वं सम्पन्नतामैत्प्रचुरधनलसद्वस्त्रताम्बूल(९)पूगैः ।
सम्प्राप्तानां विदायोऽभवदतिसुखदोमानदः प्रेक्षकाणा(१०)म् ॥ १६ ॥
तदादिप्रत्यब्दमसौ जनप्रियः(११) सङ्कीर्त्तनाचार्यवरः समासदत् ।
नभःसिते(१२)विश्व(१३)तिथौ महे हरेर्हिन्दोलके श्रीमिथिलेशिका(१४)ज्ञया १७

---

(१) उत्सवे । "महउद्धवउत्सवः" इत्यमरः ॥

(२) अतिकुशलः । बुद्धिमत्तमोविद्वत्तमो वा "कृतीकुशल इत्यपि" इति । "धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णोविचक्षणः" इति चामरः ॥ अत्राभ्यगादित्येवमन्वयः ॥ (३) पशुरत्र बाहीकः ॥

(४) निजमधुरवचनैः । "व्याहारउक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः ॥

(५) सहृदयाः ॥

(६) उत्तंसःशिरोभूषणम् । "पुंस्युत्तंसावतंसोद्वौ कर्णपूरे च शेखरे" इत्यमरः ॥

(७) प्रसिद्धस्य । अतएवात्र न यच्छब्दाऽपेक्षाऽपि । "प्राक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकस्तच्छब्दोयच्छब्दोपादानन्नापेक्षते" इति मम्मटोक्तेः ।

(८) आतिथ्यम् । अतिथौ साधुरित्यर्थे ढञ् (पा० ४।४।१०४) ढस्येयादेशे (पा० ७।१।२) ङीप् "क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि"इत्यमरः ।

(९) पूगः क्रमुकः । "सुपारि" पदेनप्रसिद्धः । "पूगस्तु क्रमुकेवृन्दे फलसारेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥

(१०) प्रेक्षकाणामतिसुखद इत्यन्वयः । मानदोविदाय इति च ।

(११) श्रीरामचन्द्रकीर्त्तनाचार्यः ॥

(१२) श्रावणशुक्ले ।"नभः खंश्रावणोनभाः" इत्यमरः "अवदातः सितोगौरः" इति च ॥ (१३) एकादश्याम् ॥ (१४) श्रीमल्लक्ष्मीवतीमहाराज्ञ्याज्ञया ॥

एवमसौ सितविमलां कीर्त्तिपटीन्द्रा(१)ग्दिगङ्गनाङ्गानाम् ।
आवृतयेऽदान्मत्वा श्रीमद्गोपालमेव हितमनघा(२) ॥ १८ ॥
पूजाभङ्गरुषा मघोनि परुषा धारास्त्यजत्यम्बरात् ।
योहस्तेन जुगोप गोपवसतीरुद्धृत्य गोवर्द्धनम् ॥
तङ्गोपालमनाथनाथमतुलप्रेम्णा पतिन्धिन्वती(३) ।
तत्सेवाविवशा जनेश्वरवधूर्म्मीरेव (४) व्यद्योतत ॥ १९ ॥

इति तृतीयोविश्रमः ॥ ३ ॥ ❀ ॥

अथ बहुकाले ऽतीते विज्ञैषा श्रीजनेश्वरी देवी ।
सार्द्धन्निजरद्धित्र्या लक्ष्मीवत्या महाराज्ञ्या ॥
श्रीमत्या, तत्स्थान(५)न्त्यक्त्वाऽगाच्छङ्करम्पुरं स्वीयम् ।
राज्यं, तत्र प्रजानामपचिति(६)मुरुमाससाद सह भृत्यैः ॥ १ ॥ (युग्मम्)
तल्लब्धैर्द्धननिवहैर्दानन्ददती द्विजेषु बहु नित्यम् ।
सुखमुषती शुभ(७)पर्वण्युपगङ्गाकौशिकि प्रतस्थे ऽसौ ॥ ३ ॥
आर्द्धोदये सुभृत्यैराराध्यत(८)मान्विता वटेशाख्यम् ॥
शिवमानर्च्च स्नाताऽऽगता पुना राज(९)मन्दिरं स्वीयम् ॥ ४ ॥
अधिमार्गं (१०)शिवमनघा श्रीसिंहेश्वरशुभाभिधं भक्त्या ।
नैकविधैरुपहारैरपूजयत्सार्द्धमार्य्यया(११) निभृतम्(१२) ॥ ५ ॥

---

(१) द्राक्-झटिति (शीघ्रम्) उत्साहातिरेकवशादितिभावः । अत्रसम्प्रदानन्दिगङ्गनाएव धर्म्मिपारतन्त्र्यात् । "द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुते" इत्यमरः ॥ ता (दिगङ्गना) हि गोपालदेवस्यपत्न्यस्तस्य दिक्पतित्वेनाम्नानात् ॥ (१०)निष्कल्मषा । तथाच तत्प्रीतय एव सर्वमेतत्प्रत्तमनुष्ठितञ्चानयेतिज्ञेयंविज्ञैः ।

(२) इन्द्रे । "इन्द्रोमरुत्वान्मघवा" इत्यमरः ॥

(३) मीरा नाम्नी भारतवर्षप्रसिद्धा हरावनन्यभक्तिभावभरिता पतिधिया तस्मिन्नितान्तमनुरक्ता पुराऽभवदिति जनश्रुतिर्वरीवर्त्ति ॥

(४) प्रीणयन्ती । "धिविः प्रीणनार्थः" (भ्वा० प०) ततोलटः शतरि ङीप् ॥ अत्र "धिन्विकृण्व्योरच" (पा० ३।१।८०) इति शपोऽपवादः उप्रत्ययः ॥

(५) देवीपुरमुक्तपूर्वम् ॥

(६) पूजाम् । उपायनमिति यावत् ॥ "पूजानमस्याऽपचितिरि"त्यमरः ॥

(७) सूर्यग्रहणे अर्द्धोदये च ॥

(८) श्रीमत्या लक्ष्मीवतीदेव्याऽन्विता तत्सहभूता ॥ (९) शङ्करपुरम् ।

(१०) आगमनमार्गमध्ये । अव्ययीभावोऽत्र सप्तम्यर्थे । (पा० २।१।६) ॥

(११) तया महाराज्ञ्या ॥

(१२) विनीतश्चैथास्यात्तथा । "निभृतविनीतप्रश्रिताःसमाः" इत्यमरः ॥

तस्य(१)प्रसत्त्या सत्त्या तया(२) सहैवाऽऽगताऽथ दरभङ्गाम् ।
श्रीलक्ष्मीश्वरमहिपोषितां पुरा, स्वर्गसन्निभान्नगरीम् ॥ ६ ॥
तत्रावसत्सुखेन प्रसञ्जिता(३) धर्म्मकर्म्मसु प्रस(४)भम् ॥
गुरुसम्मितया राज्ञ्या संज्ञानमुपागताऽगता काशीम् ॥ ७ ॥
याऽऽधिमहि(५) प्रतिनाकात् (६)सर्वैर्देवैः समर्चिता नितराम् ॥
शिवशूले कृतनिलया जनिविल(७)याया श्रिता पुरा पूर्वैः ॥ ८ ॥

अथ काशीवर्णनम्—

यत्राऽऽस्ते कलधौत(८)कोमलरुचिर्निर्वाणविज्ञापिका ।
श्रीविश्वेश्वरमन्दिरोपरि चमत्कुर्वन्त्यदभ्रा(९)ऽऽकृतिः ॥
नानोत्तुङ्गतदीयशृङ्गलसिता भूयः पताकाऽऽञ्चिता ।
दू(१०)रेत्याधिगतागमार्थिनिवहैर्लोल(११)प्यमाणाऽनिशम् (१२) ॥९॥
देवा भूमिचरा भवन्ति न हि तेऽत्रागत्य नित्यं स्थिताः ।
ये शास्त्रे कथिता गुणा(१३)ऽग्निगणिता कोटिश्च येषाम्मता ॥
संख्या, ऽसङ्ख्यमनुष्यदुर्नयकृताऽघक्षालने सत्क्षणाः(१४) ।

---

(१) श्री१०८ सिंहेश्वरभगवतः ॥ प्रसत्त्या प्रसादेन प्रसङ्गेनेन ॥

(२) महाराज्ञ्या । (३) ण्यन्तादग्रक्तः । प्रसक्तिमापादितेति तदर्थः ।

(४) हठपूर्वकम् । एतच्चक्रियाविशेषणम् । "प्रसभन्तु हठार्थकम्" इत्यमरः ॥

(५) पृथिव्याम् । अत्रापि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ (पा० २।१।६) ॥

(६) स्वर्गप्रतिनिधि-(तुल्य-) भूता । प्रतिरत्र प्रतिनिधौ कर्म्मप्रवचनीयः । (पा० १।४।९२) तद्योगे च पञ्चमी । (पा० २।३।११) "प्रतिःप्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।" इत्यमरः ॥

(७) मुक्तये। जनेर्जन्मनोविलयोयस्मिन्निति व्यधिकरणपदोबहुव्रीहिरिहबोध्यः॥

(८) कलधौतमत्रहेम (सुवर्णम्) "कलधौतं रूप्यहेम्नोरि-"ति । "सुवर्णं हेमहाटकम्" इति चामरः ॥ तेन कोमला मनोज्ञा (अतिरुचिरा) रुचिः कान्तिर्यस्याः सा । "कोमलन्तु मनोज्ञं स्यादि"-ति शब्दरत्नावली ।

(९) अदभ्रा नानारूपा । आकृतिरवयवसंस्थानं यस्याः सा ॥ "अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः ॥

(१०) दूरेत्या दूरादागता येऽधिगतागमा ज्ञानशास्त्रतत्त्वास्तथा विधैरर्थिनिवहैर्याचकसमूहैर्म्मोक्षाऽऽकाङ्क्षिभिः। "समूहे निवहव्यूहवारसङ्घातसञ्चयाः" इत्यमरः ॥

(११) भृशङ्काम्यमाना । लषतेः कान्त्यर्था (भ्वा० ५०)-दूभृशार्थयङन्ताल्लटः शानच् । (१२) सन्ततम् । "सन्ततताऽविरताऽनिशम्" इत्यमरः ॥

(१३) गुणाऽधिकैरग्निभिस्त्रयस्त्रिंशता गणिता कोटियेषां संख्या मता सर्वैर्ज्ञाता । "मनज्ञाने" (दि० आ०) कर्म्मणि क्ते नलोपः ॥ त्रयस्त्रिंशत्कोटिमिता इत्यर्थः ॥

(१४) सर्वदाव्यापाराः सोत्सवा वा । "क्षणः पर्वोत्सवव्यापारेषुमानेऽप्यनेहसः" इति मेदिनी ॥

पूज्यन्ते विविधै(१)र्जनैः सुकृतिभिः स्वस्वाभिलष्यार्थिभिः ॥ १० ॥
भूयोयत्र मृता भवन्ति(२)न कृताघा अप्यनाथास्तथा ।
येषाङ्काऽपि गतिर्न्न तेऽत्र मिलितास्तोतोष्य(३)माणाः सदा ॥
श्रीमत्या शिवसेवधि(४)प्रणतहृद्दुःखापहृत्यात्मना ।
पार्वत्या हितसज्जनाघहरणेऽसंश्या(५)नमत्या भृशम् ॥ ११ ॥
नो यत्रामनुतेऽघशंसिनिवहस्यार्थे निवासांह(६)तिम् ।
श्रीमान्भैरव एष कालवपुषा सम्पूजितोमानवैः ॥
विश्वेषां नमतामघैस्तदनुतद्विघ्नैश्च जग्धैर्म्मुहुः ।
योऽभूत्तुन्दिल एष शङ्कर(७)सुतःसोऽत्राऽनिशं राजते ॥ १२ ॥
याऽऽस्ते धन्व(८)वपुर्य्यदीयमहितो कोटी अभूतां पुरा ॥

---

(१) नानादेशोद्भवैर्नानाजातिमिश्रातुर्णर्य्येर्म्मनुजैः ॥

(२) भवतिरत्रोत्पत्त्यर्थः । यागात्स्वर्गोभवतीत्यत्रयथा । यत्र मृता भूयो न भवन्ति नोत्पद्यन्ते किन्तु विमुक्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥ अस्याविमुक्तक्षेत्राभिधानन्तु शिवाभ्यान्नित्यमधिष्ठितत्वात् ॥

(३) भृशं सन्तोषिताः । अत्र तुषेस्तुष्ट्यर्थात् (दि० प०) ण्यन्तार्थयङन्ता ल्लटः शानज्बोध्यः । अत्र कर्त्री पार्वती (अन्नपूर्णादेवी) ।

(४) शेवधिर्निधिः । "इच्छाशक्तिरुमाकुमारी"तिशिवसूत्रात् । शेवधिर्यथा सर्वकामप्रदस्तथेयमपि सर्वकामप्रदेतितत्तुल्या । "निधिर्ना, शेवधि, र्भेदाः पद्मशङ्खादयोनिधेरि"-त्यमरः॥ स चासौ प्रहणतहृद्दुःखापहृत्यात्माचेति कर्म्मधारयोऽत्र । तत्र विधिपक्षे प्रणतानाञ्जनानां हृदां दुःखापहतौदुःखनिवारणे आत्मामनोयत्ति षष्ठीतत्पुरुषद्वयपूर्वकोव्यधिकरणपूर्वपदो बहुव्रीहिरवगन्तव्यः ॥ पार्वतीपक्षे लिङ्गभेदेन" (पा० ४।१।११) इतिङीब्निषेधोबोध्यः ।

(५) असङ्कुचितचित्तवृत्त्या । बहुव्रीहिरयम् । अत्र "श्योऽस्पर्शे" (पा० ८।२।४७) इतिश्यैङो।गत्यर्थात् (भ्वा० आ०) निष्ठा तस्यनः । संश्यानोवृश्चिक इत्यत्र यथा । शीतात्संकुञ्चित इतितदर्थः ॥

(६) निवासदानम् । "त्यागोविहापितन्दानमपवर्जनमंहतिः" इत्यमरः । नो अत्रभैरव आमनुते।समाज्ञापयति । स्वभटान्प्रत्युतनिषेधत्येवेत्यर्थः । अतएवाऽत्राघशंसिनां निवासोदुर्लभः । भवति च कथञ्चित्कालभैरव-ढुण्ढिराजभगवतोः सेवया तदीयानुकम्पासम्पातादिति व्यक्तमनुपदं वक्ष्यमाणेन पद्यार्द्धेन ॥

(७) श्रीढुण्ढिराजः । देहलीविनायकाऽपरनामा पश्चिमद्वारे। मात्रा स्थापितः ॥

(८) धनुराकारा । "धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकाः" इत्यमरः । अनेन च

"लोलार्क्केशवौ कोटी गङ्गा ज्या नगरन्धनुः ।
कलिर्लक्ष्यः शरोविष्णुः शिवोधन्वी पुनातुमाम्" ॥

इति प्राक्तनश्लोकार्थएवानेनोपवर्णितः ॥

लोलार्को(१)ऽथ च केशवस्तदनु यज्ज्या जह्नुकन्याऽभवत् ॥
लक्ष्यश्चात्र कलिः शरोहरिरभूद्धन्वी स्वयं शङ्करः ।
सेयं सद्गुणगौरवैर्नुतवपुः सेव्या न कस्याऽस्ति वै ॥ १३ ॥
यस्या रूपमलौकिकन्दिविषदां वन्द्याऽगकन्या (२)मुदा ।
प्रेक्षन्ती स्थिरतान्दधार सरिताम्भावं जहौ सादरम् ॥
या लोकद्वयसाधनैरसमयैर्भा(३)वैर्विभान्ती जनैः ।
रुक्ता लोकगिरा बनारसपदं (४)भेजेऽसमा सा पुरी ॥ १४ ॥
तत्र वसन्त्यधिगङ्गं (५)नित्यं स्नान्ती समर्चयन्तीशम(६) ।
आश्रितविद्वद्वर्गे समये धनमर्पयन्त्यसौ व्यलसत् ॥
बहु शरदः (७)सुखमनघा तत्प्रीत्यै मामकः समारम्भः(८) ।
असकृन्निजसंरक्षणसक्षणभावाञ्चितोयतो(९) भूवम् ॥१५॥१६॥ [युग्मम्]

(अथास्या निर्वाणवर्णनम्)

सेयं विश्वजनीन(१०)वृत्तिरनघा प्रोद्यत्प्रतापानला ।
श्रीलक्ष्मीश्वरसिंहभूपरिवृढज्येष्ठाङ्गनासङ्गता ॥
काशीमेत्य विदुष्मतीं सुरुचिरां न्युष्यातिवेलं (११) शुचौ ।
शा०केऽग्न्यस्वहिमूर्त्तिभू-[१८५३] परिमिते शुक्ले दलेऽर्के(१२)गुहे ॥१७॥

---

(१) शरव्यः । भेद्य इति यावत् । "लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्योऽपि न पुंसकम्" इतिमेदिन्यां सामान्येन नपुंसकमुक्तम् । तथाचायं विशेष्यनिघ्नः । कलिर्लक्ष्य इत्यभियुक्तोक्तेः ॥

(२) हिमवत्सुता गङ्गा (३) भावाः पदार्थास्तैः ।

"भावः सत्तास्वभावाऽभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु ॥"

इत्यादौ चेतिमेदिनी ॥

(४) बनारसपदेनोभयलोकास्वाद्या रसा अत्रसततंवरीवृततीति सूच्यते ॥

(५) गङ्गायाम् ॥ (६) श्रीविश्वेश्वरम् ॥

(७) बहुवर्षाणि । "हायनोऽस्त्रीशरत्समाः" इतिवर्षपर्यायेऽमरः ॥

(८) एतल्लघुकाव्यनिर्म्माणरूपः ॥

(९) यतो–यस्याः सकाशात् निजस्यात्मनो मम यत्संरक्षणं तन्नयः सरक्षणभावः सोत्सवता तेनाऽञ्चितः पूजितोऽभवम् । "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः ॥

(१०) विश्वस्मै जनाय हिता वृत्तिर्यस्याः सा "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" (पा०५।१।९) इति खप्रत्ययस्तस्येनादेशः (पा० ७।१।१) ॥

(११) निवासं कृत्वा । अतिवेलं बहुकालम् । शुचौ आषाढे ॥

(१२) अग्नयस्त्रयः । असवः प्राणाः पञ्च । अहेर्विशवस्यमुर्त्तयोऽष्टौ । भूरेकेति त्रिपञ्चाशदधिकाष्टादश । अर्के–रवौ । गुहे षष्ठ्याम् ॥ "तिथीशावह्निकौ गौरी गेहोशोऽग्निर्गुहोरवि"रिति ज्यौतिषात् ।

प्राप्याऽशेषविशेषतीर्थमहितां विश्वेशितुःप्रेयसीम् ।
तत्र(१) श्रीमणिकर्णिका(२)मविरतं गोपालदेवं पुरः ॥
पश्यन्ती पतिसद्धियाऽहि(३)कृपया सालोक्यमस्ये(४)युषी ।
पातिव्रत्यसुपालनस्य फलमैच्छ्रीमज्जनेशप्रिया ॥ १८ ॥
या नित्यव्रतकर्शिताऽपि न जहौ रुग्णाऽपि नित्यक्रियाम् ।
प्राप्तानर्थिन उत्सुकेन मनसा प्रत्यार्चिचत्सादरम् ॥
श्रीगोपीजनवल्लभं सुरगुरुं गोपालदेवं सदा ।
नानाभक्तिभरेण तोषितवती पूजाविशेषोत्सवैः ॥ १९ ॥
मन्ये दैन्यमनुस्मरन्त्यनुसवं(५) पत्युर्विना स्वात्मना ।
तत्कृत्यं प्रतिपाल्य सन्ततमसौ सद्ब्रह्मचर्यं सती ॥
युग्मद्वादशवार्षिकन्नु शुचौ(६)मासे शुचिः प्रेयसी
सार्द्धश्रीलजनेश्वरेण शुचिना पत्या पुनः सङ्गता ॥ २१ ॥
यावच्चन्द्रदिवाकरं सुचरितं भूमौ तयोस्तिष्ठतात् ।
इत्येतन्मनसा मयाऽत्र लघुना काव्येन तद्वर्णितम् ॥
कीर्त्तिश्चाक्षरसङ्गता स्थिरतरा भूमौ भवत्यञ्जसा(७) ।
इत्यालोच्य बुधोद्घ(८)वाचमधुना लेखं निजं सहरे ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोविश्रमः ॥ ४ ॥ ❀ ॥

[एवमादितः श्लोकाः ७१]

---

(१) काश्याम् ॥ (२) अविरतं सन्ततं पश्यन्ती ।
(३) शिवकृपया । "अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्त्तिश्चे-"त्यमरः ॥
(४) अस्य पत्युर्जनेश्वरसिंहस्य । ईयुषो-प्राप्तवती । छान्दसोऽपि लिटः क्वसुरत्र कविसमयसिद्धः ॥
(५) अनुक्षणम् ॥
(६) आषाढे । शुचिः शुद्धा । "शुचिः शुद्धेऽनुपहते" इत्यमरः । "शुचिस्तथ-माषाढे" इति च ॥
(७) अनायासेन ॥ "कीर्त्तिरक्षरसम्बद्धा स्थिरा भवति भूतले" इतिह्यभियुक्ताः प्राहुः ॥ (८) पण्डितप्रकाण्डानां वाचम् ॥